

О.О. Кульчій

здобувач відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

**ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДОГОВОРУ ОБОВ'ЯЗКОВОГО
СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ВЛАСНИКІВ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відносини щодо обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – ОСЦПВВНТЗ) є різновидом цивільно-правових відносин. Вони виникають на підставі юридичного факту, яким найчастіше є договір. Його чітке й однозначне визначення привертає значну увагу дослідників. Вона зумовлена наявністю прямого зв'язку між глибиною пізнання певного явища правової дійсності та досконалістю і повнотою його визначення, адекватністю його правової кваліфікації.

Відповідно до ст. 979 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) договір страхування – це договір, за яким одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору [3]. Закон України «Про страхування» (ст. 16) дає більш розгорнуте визначення [2].

Законодавець пішов шляхом формулювання універсального поняття договору страхування. Дана позиція виправдана з точки зору стислості нормативної бази, однак не здобула обґрунтування своєї практичної доцільності. Аналітичний підхід до розуміння сутності досліджуваного явища сприятиме його дослідженню і удосконаленню, однак вимагає дослідження усіх його ознак, властивостей. Досліджуючи договір

обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів ми не зможемо оминати проблему його дефініції. Вищезгадане універсальне визначення договору страхування не відображає наявних видових ознак цього договору. Водночас, дискусійним залишається питання щодо відповідності договору страхування ОСЦПВВНТЗ усім родовим ознакам, зазначеним у цьому визначенні.

Навіть поверхове ознайомлення із договором ОСЦПВВНТЗ дозволяє звернути увагу на такі його родові та видові ознаки: він є двостороннім; оплатний; строковий; обов'язковий для укладання. Однак не про всі властивості даного договору можна говорити із такою однозначністю. Кожна з властивостей досліджуваного договору потребує уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Здійснюючи характеристику договору ОСЦПВВНТЗ слід відштовхуватися від основних підходів до класифікації договорів, прийнятих у сучасній цивілістиці, які дають уявлення про критерії, базуючись на яких можна здійснювати правову кваліфікацію. Найавторитетніші з цих підходів представлені працями колективу авторів Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України за ред. Я.М. Шевченко [12], монографічними дослідженнями та посібниками за редакцією О.В. Дзери [6], Т.В. Боднар [5], працями інших науковців. Значний інтерес становлять праці, які присвячено безпосередньо дослідженням договору страхування загалом (Ю.Б. Фогельсон [10]) та окремих його видів і, у першу чергу, договорів страхування відповідальності (В.М. Никифорак [8]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання). Бачення окремих рис договорів страхування залишається суперечливим. Щодо договору ОСЦПВВНТЗ в Україні відсутні комплексні наукові дослідження, які б ставили за мету його детальний аналіз.

Метою даної статті є отримання чіткого уявлення про місце і роль

договору ОСЦПВВНТЗ у класифікації цивільно-правових договорів за різними критеріями. Досягнення поставленої мети можливе шляхом визначення основних юридичних властивостей цього договору і, в першу чергу, тих із них, щодо яких відсутні одностайні оцінки науковців або обґрунтування яких може викликати сумніви.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Договір страхування, перш за все, є юридичним фактом, виявом волі сторін до вступу у відповідні правовідносини. На нашу думку, договір ОСПВВНТЗ необхідно розглядати у комплексі з породженими ним правовими відносинами.

Незважаючи на доволі тривалу історію досліджень договору страхування загалом та договору страхування відповідальності зокрема, позиції дослідників щодо ряду визначальних ознак такого договору є контраверсійними. Зокрема, дискусійним є предмет даного договору. ЦКУ відносить договір страхування до договорів про надання послуг (принаймні такий висновок можна зробити із його конструкції – глави, присвячені послугам перевезення, зберігання тощо, слідує за главою 62 «Послуги. Загальні положення») [3]. Хоча автори коментаря до ЦКУ за редакцією В.Г. Ротаня стверджують, що як договори про надання послуг не можуть кваліфікуватися будь-які договори, яким у книзі 5 ЦКУ присвячено окремі глави чи параграфи, оскільки глава 63 включена до кодексу поряд із іншими главами (зокрема й гл. 67, присвяченою страхуванню), а не як загальна [7, с. 363-364].

Ознайомившись із кількома класифікаціями цивільно-правових договорів можна переконатися у неоднозначності позицій дослідників щодо розгляду договору страхування як договору про надання послуг. Так, О.С. Іоффе виділяв зобов'язання із страхування в окрему категорію і, тим самим, розмежовував цей вид зобов'язань із наданням послуг [6, с. 338]. Ю.В. Романець також виділяє у своїй класифікації договорів договори страхування в окрему групу [6, с. 344-345]. З іншого боку, В.В. Луць,

О.М. Молявко відносять договори страхування до договорів про надання послуг [6, с. 336; 12, с. 121-122].

Договір ОСЦПВВНТЗ створює для його сторін певні права та обов'язки. Однак принциповим є питання про момент виникнення зобов'язань за договором ОСЦПВВНТЗ та, відповідно, його реальний чи консенсуальний характер. Цивільним кодексом України (ст. 983) передбачено, що чинності він набуває з моменту внесення страхувальником першого страхового платежу, а не укладання [3]. Загалом, дана норма кодексу є диспозитивною, оскільки передбачає, що договором може бути передбачено інше. На це ж вказує і ст. 18 Закону України «Про страхування» [2].

Закон України «Про ОСЦПВВНТЗ» цьому аспектові уваги не приділяє. Однак, зразок типового полісу обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, яким, відповідно до законодавства, посвідчується факт укладання відповідного внутрішнього договору страхування у п. 7 передбачає зазначення не тільки розміру страхової премії, але й точної дати її сплати (з точністю до хвилини) [4]. Це дозволяє стверджувати, що відповідно до чинного законодавства, досліджуваній вид договору є реальним, оскільки зобов'язання за ним виникають тільки після сплати страхової премії, та іншого ним передбачено бути не може.

Хоча не всі дослідники погоджуються із такою позицією. Наприклад, Ю. Фогельсон переконаний, що договір страхування є консенсуальним [10]. Обґрунтовується дана теза тим, що не слід плутати час укладання договору й момент набрання ним чинності. Договір страхування, на думку автора, вважається укладеним у момент досягнення згоди сторін і тому його слід кваліфікувати як консенсуальний (незважаючи на момент набрання ним чинності). Авторський колектив коментаря ЦКУ за редакцією В.Г. Ротаня також схиляється до позиції, що ст. 983 ЦКУ не дає підстави стверджувати, що договір страхування має

реальний характер, але все ж погоджуються, що цьому договору частково надається такий характер [7, с. 467]. Таку позицію згаданих авторів можна пояснити тільки якщо розглядати момент сплати страхової премії як відкладальну умову, до настання якої договір страхування не має юридичної сили.

Вважаємо за необхідне для вирішення даної суперечності звернутися до економічної природи страхування. Найбільш вдалим для цього є визначення запропоноване Т.А. Ротовою та А.С. Руденко, які стверджують, що «страхування – це система економічних відносин, які виникають між двома сторонами – страховиком і страхувальником – щодо забезпечення захисту майнових інтересів останнього за рахунок сплати ним страхових платежів (премій) до спеціально створених для цього цільових фондів, звідки здійснюється відшкодування збитків (у разі настання обумовлених страхових ризиків)» [11, с. 15]. Крім того, сам Ю.Б. Фогельсон визначає страхування як відносини із захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються зі сплачених ними страхових внесків [11, с. 16].

Із указаного вище можна зробити висновок, що ключове значення для можливості виконання страховиком своїх зобов'язань перед страхувальниками має страховий фонд, без внесення необхідних сум до якого неможливо забезпечити функціонування системи страхового захисту. Таким чином, на нашу думку, слід погодитися із твердженням про те, що договір ОСЦПВВНТЗ належить до категорії реальних.

Надзвичайно важливим питанням щодо даного виду договору є питання про його обов'язковий характер та правові підстави такої обов'язковості. Адже, однією з найголовніших засад цивільного права є свобода договору (п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦКУ) [3]. Цей принцип деталізовано у ст. 627 ЦКУ. Однак, відомо, що свобода договору поступово звужується. Так, суб'єкти публічних зобов'язань не можуть відмовити кому б то не

було в укладанні договору. Поступово обмежується і свобода сторін щодо узгодження змісту договору. З'являються типові договори, договори приєднання тощо. Як бачимо, нині ставиться під сумнів і свобода договору для суб'єктів, які не є суб'єктами публічних зобов'язань. Тож необхідно з'ясувати, якою мірою і для кого є обов'язковим укладання договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

Відповідно до законодавства цивільно-правові зобов'язання у сторін можуть виникати на підставі різних юридичних фактів. Зокрема, це може бути договір або закон (інший нормативно-правовий акт). Відповідно до ст. 999 ЦКУ передбачається, що законом може бути встановлений обов'язок фізичної або юридичної особи бути страхувальником життя, здоров'я, майна або відповідальності перед іншими особами за свій рахунок чи за рахунок заінтересованої особи (обов'язкове страхування). Обов'язок укладати договори ОСЦПВВНТЗ впливає із конкретних норм законів, а саме – ст. 999 ЦКУ, ст. 7 ЗУ «Про страхування» та ЗУ «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» (зокрема, ст. 21).

Однак таке обґрунтування дещо не відповідає засадам цивільного права України як права приватного. Ця необхідність, на нашу думку, має бути аргументована переконливіше, аніж просто вимога закону. Відповідно до ст. 1187 ЦКУ діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів вважається джерелом підвищеної небезпеки. У той же час, ст. 41 Конституції України передбачає, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тож, дбаючи про суспільні інтереси, держава передбачила обов'язковість страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів. Таким чином, покладання обов'язку укласти договір ОСЦПВВНТЗ не є одностороннім

актом з боку держави, а кореспондується відповідною конклюдентною згодою кожного власника наземного транспортного засобу.

Дана теоретична конструкція може видаватися заплутаною, однак подібні обґрунтування повинні бути для кожного виду обов'язкового страхування, яких ЗУ «Про страхування» передбачає доволі багато. Адже кожен вид страхування у разі його необґрунтованості (за вищезгаданим критерієм) не відповідає основоположним засадам цивільного права і не має права на існування у рамках договірної права.

Договір страхування взагалі і договір ОСЦПВВНТЗ відносять до категорії ризикових чи алеаторних. Щодо цієї тези поміж науковців немає абсолютної одностайності, хоча певною мірою ризикового характеру договору страхування не заперечує практично ніхто. Водночас, окремі дослідники (напр., О.Г. Гойхбарг) зазначають, що страхування не може мати алеаторного характеру оскільки страховик має можливість спиратися на статистичну інформацію і майже точно розраховувати кількість вірогідних страхових випадків і необхідну вартість страхового поліса за таких умов [цит. за: 9, с. 331]. Однак із такою позицією не можна цілком погодитися. Безумовно, за умов правильного актуарного розрахунку ризик може бути зведений до рамок звичайного підприємницького. При цьому кожен окремо взятий договір страхування обов'язково матиме алеаторний характер. Для того, щоб позбавити його такої риси необхідно щоб при укладанні договору ОСЦПВВНТЗ страховик із вірогідністю, близькою до 100 % міг спрогнозувати можливість спричинення конкретним страхувальником збитків та їх розмір. Відповідним стане і розмір страхової премії, яку вимагатиме страховик. Однак таке прогнозування практично неможливе і призвело б до кінця страхування, оскільки страховики втратили б інтерес до страхування.

Дискусійним питанням договору страхування ОСЦПВВНТЗ є також його суб'єктний склад та призначення. Договір страхування є двостороннім, його укладають між собою страхувальник та страховик.

Однак, специфіка договору ОСЦПВВНТЗ полягає у тому, що отримувати відшкодування за даним видом страхування завжди буде тільки третя особа, яку в договорі передбачити і вказати неможливо. За договором ОСЦПВВНТЗ вважається застрахованим певний автомобіль (чи водій), однак застрахованою є їх відповідальність перед третіми особами. У разі заподіяння шкоди застрахованому автомобілю, майну чи пасажирам, які перебували у ньому в момент ДТП, відшкодування не здійснюється.

При цьому предметом договору ОСЦПВВНТЗ прийнято вважати саме страховий інтерес особи, яка може заподіяти збиток. Страховик бере на себе ризик від заподіяння таких збитків і, відповідно, у разі настання страхового випадку здійснює відшкодування. З цієї точки зору не можна сказати, що договір страхування укладається на користь третіх осіб. Особі, якій чи майну якої заподіяно шкоду, в будь-якому випадку належить здійснити відшкодування такої шкоди. Вона не отримує жодної вигоди від договору страхування, укладеного між страховиком та страхувальником. Постраждала особа отримує лише відновлення свого порушеного права. Єдина перевага, яку вона може отримати у разі страхування відповідальності заподіювача шкоди – більш вірогідне і швидке отримання відшкодування (причому не завжди).

Саме тому, на нашу думку, не зовсім вдалим є термін вигодонабувач для позначення даної категорії осіб. Більш доцільним є застосування цього терміну щодо звичайних видів страхування де ризик загибелі певної речі несе особа, однак внаслідок її страхування вона отримує відшкодування, або коли інша особа отримує страхове відшкодування. Однак для особи, постраждалої внаслідок неправомірних дій, відновлення її порушеного права навряд чи є вигодою. Вигодою ж для винної у заподіянні шкоди особи є той факт, що не вона відшкодовує заподіяні нею збитки.

Відповідно до ч. 1 ст. 636 ЦКУ договором на користь третьої особи є той правочин, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі.

Прикладом такого договору на користь третьої особи є договір страхування на користь третьої особи, передбачений статтею 985 ЦКУ, за яким страховик зобов'язаний здійснити страхову виплату третій особі у разі досягнення нею певного віку або настання іншого страхового випадку. Таким страховим випадком цілком може бути ДТП. П. 3 ст. 985 ЦКУ передбачає, що «особливості укладення договору страхування на користь третьої особи встановлюються законом» [3]. Такі особливості можна легко виявити. Зокрема, у договорі ОСЦПВВНТЗ, який з точки зору законодавця цілком вписується до категорії договорів на користь третьої особи, неможливе призначення вигодонабувача та його заміна.

Таким чином, не можна повною мірою погодитися із твердженнями про те, що договір страхування відповідальності укладається на користь третіх осіб а також із визначенням постраждалої внаслідок дій страхувальника особи як вигодонабувача. Швидше можна визначити цей договір як такий, що спрямований на убезпечення страхувальника від ризику відшкодування збитків третій особі, яка, і тільки яка, може бути одержувачем страхового відшкодування. Не збігається наявність у особи страхового інтересу і отримання нею ж страхового відшкодування.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Важливість правильної правової кваліфікації договорів ОСЦПВВНТЗ не викликає сумніву. Цей процес вимагає ретельного визначення усіх ознак договору, відповідно до яких може здійснюватися його віднесення до того чи іншого класифікаційного розряду, дозволяє усунути суперечності у самій системі класифікації (при ретельному аналізі ознак кожного договору, із тих, які підлягають класифікації).

Підсумовуючи, договір страхування можна визначити як письмову угоду між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку забезпечити захист законних майнових інтересів страхувальника або іншої особи, визначеної у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено договір

страхування, а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору.

Договір ОСЦПВВНТЗ, зважаючи на його правову та економічну природу варто відносити до реальних договорів, оскільки зобов'язання за ним можуть виникати тільки після сплати страхової премії. Договір ОСЦПВВНТЗ є обов'язковим для укладення усіма страховиками, які відповідно до закону здійснюють даний вид страхування, його укладання є неодмінною умовою експлуатації транспортних засобів та території України та всіх країн Європи. При цьому страхувальники мають можливість вільно обирати страховика та окремі умови страхування (тип договору, строк його дії), що є проявами договірної свободи.

Кожен окремий договір ОСЦПВВНТЗ є ризиковим як для страховика, так і для страхувальника, оскільки укладаючи його жодна зі сторін не може передбачити що вона отримає в результаті. Якщо під час дії договору не станеться страхового випадку – у виграші залишиться страховик, якщо ж станеться – страховик зазнає певних втрат однак майнове благополуччя страхувальника залишиться непорушним (у разі покриття всіх заподіяних збитків полісом). Однак, з іншого боку, дещо страхувальник отримує в будь-якому разі – це почуття стабільності, спокою і впевненості у захищеності своїх майнових прав у випадку заподіяння ним шкоди іншим особам та/чи їх майну.

За формальними ознаками договір ОСЦПВВНТЗ можна віднести до категорії договорів на користь третіх осіб (вигодонабувачем є третя особа). Однак повною мірою із цим твердженням важко погодитися з огляду на особливості правової природи відносин, що виникають при страхуванні відповідальності (порівняно із майновим та особистим страхуванням). Ця проблема, поряд із іншими невисвітленими питаннями правової кваліфікації договору ОСЦПВВНТЗ, залишається відкритою і потребує подальшого наукового дослідження та обґрунтування висловлених гіпотез, що й буде зроблено автором у подальших публікаціях.

Список використаних джерел:

1. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів [Електрон. ресурс]: [Закон України: текст: станом на 16 листопада 2008 року]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1961-15>
2. Про страхування [Електрон. ресурс]: [закон України: текст: станом на 12 березня 2009 року]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=85%2F96-%E2%F0>
3. Цивільний кодекс України: [Електрон. ресурс]: [текст: станом на 12 березня 2009 року]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15&p=1235998151009205>
4. Про затвердження зразка типового поліса обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів та зразка типового поліса обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів на умовах співстрахування: Розпорядження Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг № 3103 : [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.mtibu.kiev.ua/files/DFP_zatverdzhennja_polisu.pdf
5. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб. – К.: Юстініан, 2007. – 280 с.
6. Договірне право України : заг. частина: навч. посіб. / [Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.]; за ред. О.В. Дзери; М-во освіти і науки України – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 891 с.
7. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : [В 4 т.] / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань; Акад. суддів України. – К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., ... – Т. 3: Договірні зобов'язання. Недоговірні зобов'язання. Спадкове право. – 2006. – 927 с.
8. Никифорак В.М. Договір страхування відповідальності: дис. ... кандидата юр. наук: 12.00.03 / В.М. Никифорак. – К., 2002. – 224 с.

9. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. – М.: Статут, 2003. – 558 с.
10. Фогельсон Ю.Б. Договор страхования в российском гражданском праве: дис. ... доктора юр. наук: 12.00.03 / Ю.Б. Фогельсон. – М., 2007. – 387 с.
11. Фурман В.М. Страхування: теоретичні засади та стратегія розвитку / Київ. нац. екон. ун-т. Київ. ін-т банк. справи; За ред. В.П.Матвієнка. – К.: Наукова думка, 2006. – 334 с.
12. Цивільне право України: Академічний курс; Підруч.: у 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1: Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 520 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою правознавства
Полтавського університету економіки і торгівлі
(протокол № 8 від 11 травня 2010 року)*

Кульчій О.О. Правова кваліфікація договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

Проаналізовано поняття договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, його видові та родові ознаки, визначено місце і роль даного договору у класифікації цивільно-правових договорів за різними критеріями.

Кульчий О.А. Правовая квалификация договора обязательного страхования гражданско-правовой ответственности собственников наземных транспортных средств

Проанализировано понятие договора обязательного страхования гражданско-правовой ответственности собственников наземных транспортных средств, его видовые и родовые признаки, определено место и роль данного договора в классификации гражданско-правовых договоров по различным критериям.

Kultchiy O.O. Legal characterization of compulsory motor-vehicle owners' civil liability insurance contracts

The notion of contract of compulsory motor-vehicle owners' civil liability insurance its generic and specific characters are analyzed in the article. The place and role of this contract in the classification of civil contracts is specified.